

Поліна Коржикова

НЕПЕРЕКЛАДНІСТЬ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Large, D., Akashi, M., Józwickowska, W., & Rose, E. (2019). *Untranslatability: Interdisciplinary Perspectives*. Routledge: New York.

Десятилітній ювілей першого тому українського видання «Європейського словника філософій» дає привід з'ясувати реальний стан сучасних філософських досліджень неперекладності. На мій погляд важливі підстави для відповіді на це питання дає колективна монографія, видана цього року Routledge під редакцією Данкана Ларжа, Мотоко Акаші, Ванди Юзвіковської та Емілі Роуз. Те, що монографія вийшла друком в такому авторитетному видавництві, як Routledge, а також міжнародний склад авторів, уже саме собою, на мій погляд, свідчить про актуальність проблематики. Провідна роль у збірці належить саме філософії, адже перша частина, що містить шість статей, стосується саме філософських аспектів неперекладності. На мою думку, особливо цікавими серед цих статей є матеріали Данкана Ларжа («Неперекладне у філософії», pp. 50-63) і Кірстена Мальмшера («Про (не)можливість неперекладності», pp. 41-49), але найбільший інтерес викликає стаття Барбари Касен «Гумбольдт, переклад і *Словник неперекладностей*» (pp. 13-26), якій присвячено подальший огляд.

Центральною темою статті Барбари Касен, на мою думку, є обґрунтування ідеї «Словника неперекладностей»¹. Але текст побудовано так, що основний виклад припадає на Гумбольдтове вчення про переклад / неперекладність і тлумачення деяких тез (власне Гумбольдтових чи дотичних до них) іншими мислителями (Шляєрмахером, Гайдегером, Лаканом, Деридою тощо). Однак підсумком завжди постає звернення до «Словника» як до продовжувача великої традиції.

Осмилюючи дві винесені в епіграф дещо «релятивістські» тези Гумбольдта² (щодо відрази до чіткого розрізнення «суб'єктивного і об'єктивного, індивідуального і загального», а також щодо невпевненості в істинності деяких його знань, і вагання між протилежними ідеями), Касен відзначає наявне в цих тезах порушення принципу несуперечності: у сенсі одночасного існування двох різних значень одного й того ж слова (омонімії) й синтаксичної амфіболії речення.

Указуючи, що Гумбольдтові йдеться про явне відхилення від «філософської» істинності, авторка відзначає три аспекти цього відхилення: (1) «певність істини» відсутня, (2) усе охоплене

© П. Коржикова, 2019

¹ Для англомовної аудиторії Барбара Касен посилається на англomовне видання «Європейського словника філософій», який має назву «Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon» (2014). Але нині цей словник уже перекладено (повністю чи частково) на десяток мов, причому першим виданим іншомовним перекладом був переклад українською. Ожже, йдеться не стільки про конкретну книгу, скільки про деяку ідею, реалізовану Барбарою Касен та її колегами й однодумцями. Цю ідею, згідно з Касен, можна сформулювати так: переклад як технологія роботи з розбіжностями, тобто – як нова парадигма гуманітарних наук. Я вважаю, що під скороченою назвою «Словник неперекладностей» Касен має на увазі передовсім ідею. У цьому огляді я надалі вживатиму скорочення «Словник», вказуючи саме на цю ідею. – До речі, у друге, розширене видання французького «Словника», що вийшло друком у жовтні 2019 року <https://www.seuil.com/ouvrage/vocabulaire-europeen-des-philosophies-collectif/9782021433265>, включено нову статтю «Майдан», написану Надією Трач і Андрієм Васильченком для V тому українського видання.

² Усі цитати з німецької, не лише Гумбольдтові, але й інших авторів, наводяться в статті як у оригінальному вигляді, так і в перекладі. Прикметно, що французьких авторів Касен цитує в зовсім інший спосіб, хоч цих цитат і значно менше, у порівнянні з німецькими: французькі тексти (Лакан, Деріда інш.) подаються здебільшого без супутніх оригіналів, інколи ж – з оригіналом, але без англійського перекладу (див., наприклад, цитату з Рене Шара, р. 16). Паралельне наведення оригіналів і перекладів – характерна риса «Словника неперекладностей», підхід якого продовжено у статті.

«фрухом часу», зокрема й суб'єкт, що через це постійно «вагається», і (3) ми самі перебуваємо під знаком порівняння й модалізації (стани, протилежні абсолютності істини). На думку Касен, ці три аспекти релятивізму як такого розкривають сам досвід перекладача. Адже «переклади, як і мови, радше є *energeiai* [діяльностями], аніж *erga* [результатами діяльності]»; щодо їхніх результатів вони завжди є відносними, у плані ж практики вони абсолютні» (р. 14).

У передмові до Есхілового «Агамемнона» Гумбольдт ясно це засвідчує: переклад є працею-в-процесі, мова як така – не *ergon* (результат), а *energeia* (діяльність). Остання, даючи нам збагнути всі зазначені вище аспекти релятивності разом, виявляє найвищу продуктивність остільки, оскільки «функціонує як недіалектична зчленованість одиничного й окремого всередині загального й універсального». Вона дозволяє нам «ускладнювати універсальне». Принаймні деякі Гумбольдтові тези Касен вважає тим «секретним кодом», що дозволяє розблокувати наше розуміння такої праці, як «Словник» (*ibid.*), або навіть «шаблоном» для зазначеного «Словника» в цілому. Осердям цих тез є центральний розділ Вступу Гумбольдта до його перекладу Есхілового «Агамемнона». Надалі, розкриваючи концепцію Гумбольдта і деякі супутні сюжети, Касен фактично роз'яснює ту концепцію неперекладності, що склала основу для «Словника». Ось перелік основних Гумбольдтових тез:

I. Специфіка «Агамемнона» (як, зрештою, і будь-якої глибоко оригінальної праці) робить його неперекладним твором (р. 15). – Оскільки Гумбольдт, усе ж, береться перекладати що «неперекладну» працю, Касен пропонує правильно розуміти сенс «неперекладності», бо, зрештою, будь-що можна висловити будь-якою мовою (наскільки я розумію тут тезу Касен, це лише питання зусиль і засобів). Отже, неперекладність глибоко оригінальних творів означає не те, що їх не слід перекладати, а те, що вони *завжди перебуватимуть* у процесі перекладання чи, краще сказати такого собі «пере-перекладання», «ре-трансляції» (*ibid.*). Звідси й виводиться сенс неперекладного, що фігурує в «Словнику»: не те, що ми не перекладаємо, а те, що ми «ніколи не припиняємо (не)перекладати» (*ibid.*). Звідси випливають дуже важливі концептуальні тези: переклад перебуває в осерді гуманітарних наук; переклад випробовується (*tested out*) шляхом білінгвічних видань; не існує одного перекладу, існує множинність перекладів. Щоб зрозуміти, що ми «розмовляємо мовою», ми повинні знати більше однієї мови, навіть якщо визнаємо її як «материнську».

II. За Гумбольдтом, глибоко оригінальні твори, як-от «Агамемнон», закорінені в конкретній культурі. Як же можна відтворити цю специфіку в іншій культурі? Проте, навіть попри їхню неперекладність, перекладачі такі твори все ж можливо, оскільки, згідно з Анрі Мешоніком, «ми, зрештою, перекладаємо тексти, а не мови». Отже, додає Касен, «нас урятує філологія», бо якоюсь мовою ми перекладаємо якийсь конкретний іншомовний текст, а не якусь іншу мову в цілому (р. 16).

Прикладом такого рятівного філологічного підходу Касен вважає позицію П'єра Жюде де ла Комба: перекладач «Агамемнона» має синтаксису приділяти ледь не більше уваги, ніж семантиці³, а також – відображати кожну двозначність оригіналу через двозначність перекладу. Відповідно, Касен присуджується до цієї позиції й заявляє: «якщо я наполягаю на двозначності в перекладах, запропонованих Гумбольдтом, то лише з метою підкреслити істотно *апостеріорний* характер “Словника неперекладностей”: зондуючи симптоми розбіжностей між мовами, ми працювали з термінами, які <поступово> стають (якщо дивитися на них з позицій іншої мови) носіями множинних значень [сенсів]» (*ibid.*). Касен ілюструє цю тезу безпосередньо на прикладі французького терміна «sense», який можна перекласти англійською як «meaning», але також і як «sense» чи «sensation» або як «direction». Та й у стандартних французьких тлумачних словниках це слово може мати декілька описаних значень, тобто поставати як омонім. Утім, зазначає Касен, ситуація докорінно зміниться, щойно ми візьмемо до уваги історію самого слова від грецького *poies* до латинського *sensus*, в якій відбувається послідовне й поступове народження нових значень. Кожне з цих значень неможливо зрозуміти без іншого. Касен пропонує відрізняти ці випадки «вмотивованої омонімії» від випадково посталих випадків «омофонії».

III. Поза сферою простих тілесних об'єктів⁴ жодне слово однієї мови не є еквівалентом жодного слова іншої мови: розбіжність конотацій, емоційного навантаження тощо зумовлює свого роду «синонімію мов»⁵, і її виявлення, хоча би щодо латини, греки й німецької досі ніхто не займався (попри деякі фрагментарні тези багатьох авторів). Слово – не просто знак концепту, без нього концепт не може ні виникнути, ні бути зафіксованим. Невизначена робота сили думки збирається в слові, немов легкі хмаринки з'являються на ячному небі. Таким чином утворюється індивідуальна сутність, що має визначені форму й характер, а також силу діяти на душу (*Gemüth*) і здатність до самовідтворення. – Це місце (важлива подробиця для істориків філософії!), за визнанням самої Касен (р. 19), справило найістотніший

³ Увага до синтаксису доповнюється ретельною увагою до ритміки. Касен наголошує на такій Гумбольдтовій тезі: «те, як букви поєднуються в склади, склади – у слова, а слова – взаємодіють між собою в плані тривалості та звучання, визначає певний зв'язок між цією ритмічною дискурсивністю грецьких текстів та інтелектуальною долею Греції» (р. 18). Ця прискіплива уважність до «неперекладних» деталей оригіналу виявляється в перекладі як певна «мова любові» до оригіналу! Саме ця любов задає справжню міру діалогу перекладу, любов, що допомагає пройти між крайнощами «недостатньо чужого» і «занадто чужого» (р. 19). Ідеться про любов до мови, яка перетворює нас на «агентів мови», які, на основі цієї чуттєвості, визначають, наскільки сенсові мови відповідає «насилство над нею» («невірна вірність», за Деридою).

⁴ Утім, навіть у цій сфері, за Гумбольдтом, зберігається істотна конотативна розбіжність: «hippos, equus або Pferd», відповідники українською «кінь», не є повними синонімами і не висловлюють одну й ту ж річ (р. 22).

⁵ Не варто плутати «синонімію мов» і звичний статус синонімів однієї мови. Щодо них Касен дотримується тієї тези Гумбольдта, за якою синоніми ніколи не є справжніми синонімами. Максимум, на який спроможні «слова, що не є тими самими» – сказати «“майже” те саме» (р. 21). Отже, завжди маємо хибну або неповну синонімію.

вплив на задум «Словника», аж до оформлення обкладинки, на якій зображено «хмари слів» (до речі в українському виданні цей дизайн збережено). Саме це Гумбольдтове підгрунтя, на мій погляд, і дало можливість Касен чітко відповісти на ключове питання Тулліо Грегорі про об'єкт статей майбутньої праці (слова чи концепції?), що постало під час одного з перших обговорень проекту «Словника». Касен зробила безумовну ставку саме на «слова в мовах». Це рішення і визначило «філософську оригінальність “Словника”» (р. 22).

«Словник» постає, таким чином, «софістичною працею» (ibid.). Вона зорієнтована не на онтологію (рух від *буття* до *мовлення про буття*, «парменідівсько-гайдегерівська ортодоксія»), а на логологію (*мовлення про буття* як вихідний пункт, «буття як ефект мовлення»). У її межах те універсальне, яке ми зовемо «світом» з боку об'єкта, і «рацією» – з боку суб'єкта, існує не як начало чи певність істини, а як «регулятивний принцип» (ibid.)⁶. Відзначаючи Гумбольдтову тезу «може бути стільки мов, скільки людей на землі», Касен називає таку ситуацію «гіпер-Вавилоном без П'ятидесятилиці» (р. 23). Асоціативно поєднуючи цей образ із отриманням апостолами дару мов (кожен слухач розумів їх своєю рідною мовою), і називаючи акт перетворення невідомої мови на відому «божественним», Касен заперечує можливість «точки зору, яка бачить зі всіх точок зору» (Ляйбніців Бог, що має *tota simul* бачення всіх бачень). «Якщо Бог і існує, це скоріше Бог-перекладач» (ibid.).

Касен опонує Гайдегеревій оцінці Гумбольдта як мислителя, котрий визначає природу мови як *energeia*, але розуміє це слово у не-грецькому сенсі, а в сенсі модерної метафізики Ляйбніца, тобто в сенсі «активності суб'єкта». На думку французької дослідниці, *energeia* для Гумбольдта, як і в межах концепції «Словника», є тим самим, чим вона є для Аристотеля, коли той «протиставляє її *ergon* як дієслово – іменнику, як акт – продуктові, як процес вироблення – результатіві» (р. 25). Отже, *energeia* в усіх сенсах є «Гумбольдтовим жестом», умовно конкретизованим у «Словнику» і ще більше – у перекладах/адаптаціях «Словника» (ibid.). Відкинувши Гайдегерів голізм, Касен вважає, що «філософ, лінгвіст чи антрополог» тільки тоді й може узятися за розкриття *alethei* (у розумінні Ханни Арендт: «тремтливої двозначності слова й неубезпеченості людського буття в ньому»), коли він полишить «обов'язки мислителя». А це і є прояв описаної *energeia*. Касен уподібнює філософію «відкритому будівельному майданчикові» (тобто, на мою думку, просторові відмінностей, не зведених до великих загальників гайдегерівського типу), а переклад – моделі того, «яким чином можна працювати з відмінностями» (ibid.). Отже, ці ідеї, що склали основу такої важливої праці, як «Словник», можуть розглядатися як приклад продуктивності постструктуралізму, часто (і небезпідставно) звинувачуваного в практичній безплідності.

Одержано / Received 12.10.2019

Polina Korzhikova

Duncan Large et al., Untranslatability: Interdisciplinary Perspectives

Review of Large, D., Akashi, M., Józwickowska, W., & Rose, E. (2019). *Untranslatability: Interdisciplinary Perspectives*. Routledge: New York.

Поліна Коржикова

Неперекладність: міждисциплінарні перспективи

Огляд видання Large, D., Akashi, M., Józwickowska, W., & Rose, E. (2019). *Untranslatability: Interdisciplinary Perspectives*. Routledge: New York.

Polina Korzhikova, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Поліна Коржикова, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: korzhikova.polya@gmail.com

---

⁶ До того ж, думка, як і світ сам по собі, швидше за все, залежать не від мови взагалі, але певною (і невідомо якою точно) мірою від кожної окремої мови. Тобто, «між мовами немає ієрархії» (ibid.). «Мови – як грецькі боги: вони утворюють пантеон, а не церкву» (р. 23). Це – потужна антитеза Гайдегеревому «онтологічному націоналізму»: оскільки «вищих» і «нижчих» мов не існує, то ми маємо право висувати, що кожна мова несе свій неповторний набір конотацій, що може бути досягнутий лише із застосуванням її засобів.